

ISTVÁNOVITS ESZTER – MERCZI MÓNIKA*

EGY RITKA KÁRPÁT-MEDENCEI SZARMATA NŐI VISELETI ELEM¹

A Kárpát-medencei szarmata női viselet egy-egy vonásával többen foglalkoztak. Kiemelték már az övet, a tarsolyt, a lábbelit és a gyöngyös viseletet.² Jelen tanulmányban egy ritka megoldás régészeti lenyomatát mutatjuk be.

2005-ben az M3 autópálya építését megelőző leletmentés során Nyíregyházától nyugatra, a Gyebrás-tanya (M3/161. lelőhely) közelében egy nagy kiterjedésű szarmata temető részletét tártuk föl. A 153 temetkezés közül 34 kerítőárkos (azaz szögletes árok övezte), 13 körárkos és 39 kíséőárkos (azaz a sírt két oldalról egy-egy íves árok kísérte) volt. A sírok zömét kirabolták. Az egyik kivétel ez alól az alább bemutatott temetkezés, amelynek nyakdíszét emeljük ki.

1. A NYÍREGYHÁZA–FELSŐSIMA, GYEBRÁS-TANYÁTÓL ÉK-RE LÉVŐ (M3/161.) LELŐHELY 39. OBJEKTUMA ÉS LELETEI

A keskeny sírgödör lekerekített sarkú téglalap alakú folttal mutatkozott meg az altalajban. A csontok a homokos talajban „felszívódtak”, a gödör mérete alapján gyereksír lehetett. A leletek helyzete arra utal, hogy a temetkezés bolygatatlan volt. A gödör hossza 150 cm, szélessége 57 cm, mélysége a jelentkezési szinttől 20 cm, tájolása DNy–ÉK 190–10° [1. tábla 1–2].

A nyak tájékán nagy mennyiségű leletet találtunk, amelyek elhelyezkedésük alapján összetartozhattak [1. tábla 11]. Ezek a tárgyak a következők:³

1. A jobb váll táján egymásra tekert végű, 21 karátos *aranykarika*, átm.: 1,6–1,7 cm, v.: 0,1 cm, 1,3 g⁴ [1. tábla 3].

2. A nyakon mindkét végén hurkos, kör metszetű huzalból kalapált, masszív háromnegyedes *ezüsttorques*, átm.: 18,8 cm [2. tábla 3]

3–4. Alatta további két kisebb, két végén hurkos záródású, szögletes metszetű huzalból erősen torquált ezüst *féltorques*, átm.: 8,4 cm, illetve 9,9 cm [2. tábla 1–2].

5. A nyakperekék környékén *gyöngyök*: hét nyomott gömb alakú kalcedon-, egy sokszögű, sötétbarna karneol-, három kisebb korong alakú borostyán-, hét szabálytalan alakú, omlékony korall-, két hatszög alapú hasáb alakú, nagyméretű, lapos fehér, szétomlott üveg-, egy ugyanolyan lila szétomlott üveg-, hét kisebb hatszög alapú hasábos zöld üveg-, tizenhárom apró fehér, henger és gömb közötti formájú (rúdból vágott) üvegyöngy, valamint két apró aranyfóliás, fehér, gömbölyű üvegyöngy töredéke.

6. A torquesek mellett keskeny bronzpántból hajlított fülecske, amely feltehetőleg *vödörcsüngő* része volt, h.: 0,8 cm, sz.: 0,15 [1. tábla 6].

7. Közélemben U alakúra hajtott bronzpánt, amely feltehetőleg ugyancsak *vödörcsüngő* része, h.: 1 cm, sz.: 0,8 cm [1. tábla 7].

8–10. Az előbbi mellett, tőle nyugatra ezüst *vödörcsüngő*, bronzfülében kis (korall?)gyöngy, mellette sokszögű karneolgyöngy. A vödörcsüngő 0,8 cm széles ezüstpántból 0,9 cm átmérőjű henger alakúra hajlított, benne a

* Jósa András Múzeum, istvanov@josamuzeum.hu; Magyar Nemzeti Múzeum Balassa Bálint Múzeuma, moni.merczi@gmail.com

¹ Ez a dolgozat az NKFI K 124944 számú „A Kárpát-medencei Barbaricum császárkori és kora népvándorlás kori temetkezéseinek online publikációja” című projekt keretében készült.

² Összefoglalóan ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2001, 1. jegyzet.

³ A leletek a Jósa András Múzeumban 2015.12.1. és 2019.29.1–22. számon találhatóak. A tárgyakat Szinyéri Péterné (restaurátor, JAM), Takácsné Varga Ágnes (restaurátor, JAM) és Dankóné Németh Erika (restaurátor, JAM) restaurálta, a képeket Belezna Gabriella (rajzoló, JAM) készítette. Munkájukat köszönjük!

⁴ Összetétele: 87,9% arany, 11,1% ezüst, 0,91% réz. A fémek anyagvizsgálatát Kis-Varga Miklós (MTA Atommagkutató Intézet, Debrecen) végezte a Magyarország–Románia Határon Átnyúló Együttműködési Program 2007–2013 – TF/HURO/0901/060/2.5.1. – Patrimonium2 projekt keretében. Munkáját köszönjük!

kitöltőanyag maradványai.⁵ Füle 0,8 cm hosszú, 0,7 cm széles, U alakra hajlított. Alja, egy 0,7–0,8 cm átmérőjű kerek ezüstlapocskára, kicsit északabbra került elő. A korallgyöngy hengeres, 0,7 cm hosszú [1. tábla 8].

11. Ezekből keletre egy kisebb ezüst *vödörcsüngő* töredékei, átm.: 1,25 cm, m.: 0,9 cm [1. tábla 9].

12. Közvetlenül mellette a harmadik *vödörcsüngő*, 0,6 cm széles ezüstpántból 0,7 cm átmérőjű hengert hajlítottak, benne a kitöltőanyag maradványai. Bronzfüle széttöredezett [1. tábla 10].

13. Ettől lefelé, a torques másik oldalán 24 karátos arany *vödörcsüngő*, átm.: 0,8 cm, m.: a füllel együtt 1,2 cm, 1,2 g. Palástja 0,9 cm [1. tábla 4].⁶

14. Mellette kis kerek ezüstpityke: egy *vödörcsüngő alja*, átm.: 0,7–0,8 cm [1. tábla 10].

15. Ugyanitt aranyfóliás gömbölyű *üvegyöngy*, amely a levegőn szétomlott.

16. A nagy torques ívénel nagyobb barna *üvegyöngy* szétomlott maradványai.

17. A nyaki részen, a torquesekhez tartozó gyöngyök között domborított, középen átlyukasztott, papírvékonyágú *aranyozott rézlemez töredékei*. Az egyik lemez cikáda alakú, a másik rozetta [1. tábla 5].⁷

18–19. A nyaki rész felszedése után a sír alján *gyöngyök* kerültek elő: egy szabálytalan gömb alakú kalcedonyöngy, egy lapos, hatszög alapú hasábos zöld üvegyöngy, egy korong alakú borostyángyöngy, egy irizáló nagy üvegyöngyből származó kisebb töredék, valamint egy ezüst vödörcsüngő korong alakú lemezes alja. Utóbbi átm.: 0,8 cm.

20–22. A nyaki részen került elő három *fibula* a két féltorques közepe táján, azok felett, közvetlenül egymás alatt, egy D–É-i tengely mentén.

20. A vödörcsüngők felett egy cikáda alakú öntött *ezüstlemez* található. Ez a korrózió és a méret alapján az ezüsttorques alatt, fejfelé nyugatra talált kétágú, alsó húrozású, szokatlan formájú, lemezes kengyelű ezüstfibula fedlapja volt, h.: 1,8 cm. Stíftje bronz. A korrózió alapján a cikáda „feje” a fibula lába felé nézett. Feje tagoltan válik el, V alakú bemélyedések díszítik. A lemez h.: 1,5 cm, sz.: 1,1 cm [3. tábla 1].

21. Az alsó féltorques közepénél ezüst *térdfibula* fejfelé nyugatra, túszerkezettel lefelé. Fejlapja kicsi, félköríves, ehhez a hosszában facettált, trapéz keresztmetszetű kengyel félköríves gallérral csatlakozik. A rugószerkezetet hengeres tok védi, a láb kiszélesedő végén felfelé álló apró gomb ül. A láb végét x alakú bekarcolás díszíti, a tütartó vékony hátsó éle bevagdalt, hátoldalán sekélyen karcolt cikcakk látszik, h.: 2,6 cm [3. tábla 2].

22. A két ezüsttorquestól kissé lefelé egy *ezüstfibula* szétomlott maradványai, illetve bronz túszerkezete. A tű hossza 1,7 cm.⁸

További leletek a sírban: 23. A láb környékén 681 darab apró színes *üvegyöngyöt* szedtünk össze, e mellett jó néhány szétomlott a bontás, a felszedés és a restaurálás során. Rendszert nem sikerült megfigyelni. 24. A sír alján, a lábánál állt egy szürke, korongolt kétfülü *kantharos*. Felülete simított, pereme kissé kigyúrt, nyaka csonka kúpos, az íves válltól tagoltan válik el, a nyak tövében körbefutó besimított cikcakkvonal díszíti. Alja kissé profilált, két hurka-füle magasra felhúzott, pátm.: 5,4 cm, m.: 6,8 cm, fátm.: 3,8 cm [4. tábla]. 25. A humuszoláskor három *üvegyöngy* került elő. 26. Ugyancsak a humuszoláskor egy kétrét hajtott *bronzlemez* találtunk, sz.: 0,5 cm. 27. Bontás közben egy gömbölyű, narancssárga apró *üvegyöngyszemet* tártunk fel. 28. A betöltésben apró bronzkorrózió volt, amely elenyészett.

2. ÉRTÉKELÉS

Bár jól ismert a szarmata nők viseletének gazdag díszítése, a nyíregyházi temetkezés nyaki része mégis meglepő [1. tábla 11]. 3 nyakpercec, egy rugós gyűrű, legalább öt vödörcsüngő (három füllel együtt, egy palást, két fül, két alj) – közülük egy aranyból –, 43 darab gyöngy (négy borostyán, két karneol, nyolc korall és 29 üveg) biztosan a nyakdísz részét jelentette. Kérdés, hogy a nyolc szabálytalan gömb alakú nagy kalcedonyöngy a ruha gombolására szolgált-e, vagy azok is a nyakdísz részei lehettek. Nem egyértelmű a három fibula – amelyek a nyakpercecek felett egy tengely mentén egymás alatt feküdtek Ny–K-i irányban – szerepe.

Az együttes kronológiai helyzetének meghatározásához elsősorban a fibulákat vehetjük számításba.

⁵ Ugyanennek a temetőnek a 83. sírjából előkerült hasonló típusú vödörcsüngőkben talált kitöltőanyag túlnyomó része Sn és Pb, az arányuk kb. 50:30.

⁶ 98,6% arany, 0,99% ezüst, 0,3% réz.

⁷ Az aranyozott oldalon az anyagvizsgálat során kevés ezüst is mutatkozott.

⁸ A fibula összetétele: Fe 0,73%, Cu 3,67%, Ag 73,1%, Sn 21,1%, Pb 1,34%. A tütöredék réz, de a rátapadt anyag sok vasat is tartalmaz.

2.1. Dobozfibula

A meghatározásra a legkevésbé alkalmas a szétomlott fibula, amely talán egy dobozos szerkezetű korongfibula maradványa lehet. A megmaradt túszerkezet és a kitöltőanyag alapján kisméretű példány lehetett. Dobozos szerkezetre utalhat a maradványok magas óntartalma, amely alapján kitöltőanyaggal számolhatunk. Amennyiben elfogadható a felvetés, hogy egy szétomlott korongfibuláról van szó, akkor annyi bizonyos, hogy az alaplap, amelyhez a megmaradt túszerkezet illeszkedett, lemezes volt. Díszítőbetét nem került elő, de itt meg kell jegyeznünk, hogy az üvegyöngyök meglehetősen gyenge megtartásúak, sok szétomlott közülük, tehát a fibulát díszítő darab is megsemmisülhetett. Nem zárhatjuk ki, hogy a közelben talált, rozetta alakú aranyozott rézlemez a tárgy tartozéka, de a maradványokban észlelt magas ezüsttartalom nem támasztja alá ezt a felvetést: meglepő lenne egy ezüstfibula réz fedlappal, még akkor is, ha az utóbbi aranyozott. A rozetta és a cikáda alakú lemezek e mellett összetartozónak látszanak, ami ugyancsak ez ellen szól.

Amikor Tóth Endre felfigyelt a formai és technikai hasonlóságokra a szarmatáknál elterjedt – és feltehetőleg saját ötvöseik gyártmányaiként értékelhető – dobozos fibulák és a Keszthely kultúra korongfibulái közt, összegyűjtötte és térképezte a császárkori Barbaricum ide tartozó leleteit.⁹ Az általa megnevezett 14 lelőhelyet ma már további példányokkal tudjuk kiegészíteni (például Felgyő–Kossuth u. 1. sír,¹⁰ Kunágota–Darabos-tanya¹¹). A számba vehető, a típushoz sorolható leletek többségének átmérője 4–5 cm, illetve annál nagyobb. A nyíregyházi sírban talált fibulatű 1,7 cm hosszú, ez alapján a fibula átmérője 2–2,5 cm-nél valószínűleg nem lehetett nagyobb. Ilyen méretű (2,3 cm), a típushoz tartozó darabot publikált legutóbb Nagy Margit Budapestről, a Péceli úti temető 221. sírjából üvegbetétes fedlappal.¹² A publikáló a temetkezést a 3. század közepe utánra keltezte.¹³ Megjegyzendő azonban, hogy a túszerkezet kialakítása alapvetően eltér a nyíregyházi és a Péceli úti tárgy esetében.

Mivel magának a tárgynak a meghatározása nem egyértelmű, így pontosabb kronológiai meghatározásra alkalmatlan.

2.2. Térdfibula

A lelőhely egyik leggyakoribb fibulatípusa a térdfibula: 14 sírből 15 került elő.¹⁴ A térdfibulák eredetével, tipológiájával nem kívánunk részleteiben foglalkozni,¹⁵ itt csupán a nyíregyházi példány kronológiáját próbáljuk meghatározni. A nyíregyházi lelőhely térdfibuláinak zöme – az általános képnek megfelelően – bronzból készült. Kivételt jelent két ezüstpéldány.

A 39. sírből előkerült fibula rugós zárszerkezetű, alsó húrozású rugóját vékony lemezből hajlított, zárt tok rejti. Ez a hengeres tok nem azonos a Böhme 21. típusánál alkalmazott, a fibulatesttel egybeöntött tokkal.¹⁶ Ez a fejlapos térdfibuláknál alkalmazott tok különálló, vékony, négyszögletes lemezből készült, és utólag hajlították rá a rugóra.¹⁷ Jobst pannoniái sajátosságnak tekinti,¹⁸ de barbaricum fibulatípusoknál is megfigyelhető ez a jelenség.¹⁹ Így előfordul a Pannoniára jellemző térdfibula-változatoknál,²⁰ továbbá a barbár vonásokat mutató, provinciális készítményeknél is.²¹ Néhány példa azt mutatja, hogy ilyen tokot a miénkhez hasonló, általánosabban elterjedt változatoknál is alkalmaztak.²²

A nyíregyházi fibula kisméretű, félköríves fejlappalra ugyancsak félköríves gallér illeszkedik. A fejlap és a fibulatest közé ékelődő gallér elsősorban Pannoniában, Felső-Moesiában és részben Noricumban figyelhető meg.²³

⁹ Tóth 2005, 188–189, 8, 10. kép.

¹⁰ ORMÁNDY 1996, 34, 3. kép 1.

¹¹ HERENDI 2010.

¹² NAGY 2018, I. 148, 74. tábla 4.

¹³ NAGY 2018, II. 187.

¹⁴ Vö. <http://josamuzeum.hu/kiallitasok/a-honap-mutargya/archivum/romai-ruhakapcsolok-tuk-nyiregyhaza-felsosima-hatarabol/> (a letöltés dátuma: 2019.04.15.).

¹⁵ A típus irodalmát és összefoglalását lásd MERCZI 2011.

¹⁶ BÖHME 1972, 20–21.

¹⁷ MERCZI 2011, 55.

¹⁸ 13/F változat (JOBST 1975, 67–68). Ugyanilyen tokkal rendelkezik a 101. számú lauricum lelet (Ausztria) is, ezt azonban Jobst az egybeöntött rugótokos térdfibulák közé sorolta (12/A változat) (JOBST 1975, 60).

¹⁹ MERCZI 2011, 47.

²⁰ Például a *pelta* alakú fejlappal készült, valamint a fejlap nélküli térdfibuláknál: B/7 és B/9 változat (MERCZI 2011, 55).

²¹ B/20. változat (MERCZI 2011, 47).

²² MERCZI 2011, 38, 57, 207. lábjegyzet, további irodalommal.

²³ MERCZI 2011, 54.

A fibulatest a noricum–pannoniai–felső-moesiai térségre jellemző módon alakított: oldalnézetben S alakban ívelt, magasan boltozott, felülnézetben a hajlatnál kiszélesedő, középtájon beívelő, majd a lábresznél ismét kiszélesedő. Keresztmetszete a nyíregyházi fibula esetében trapéz alakú. A félköríves fejlap, a gallér és a hosszában facettált, trapéz keresztmetszetű fibulatest kombinációja elsősorban Pannoniára és Felső-Moesiára, kisebb részt Noricumra jellemző.²⁴ A kisméretű fejlap gyakori Daciában,²⁵ de ezeknél a gallér hiányzik,²⁶ így nem tekinthetők a nyíregyházi fibula közvetlen párhuzamainak. A tűtartó magas, keskeny, de a tűfészek ezeknél a fibuláknál általában megerősített, itt viszont csak egyszerűen visszahajtott, ami ritkábban fordul elő ennél a változatnál.²⁷ A külső oldal profilálása sem jellemző. Ez Felső-Moesiában és Daciában a csuklós térdfibuláknál figyelhető meg.

A nyíregyházi temető másik ezüsből készült térdfibulája a 369. sírból²⁸ származik. A csuklós zárszerkezet késői, csuklókaros formájával készült, amelynek megjelenését Riha a 2. század végére tette.²⁹ A fibula hengeres csuklókarjaira kisméretű félköríves fejlap (vagy nagyobb méretű gallér) illeszkedik. A hatszögletes keresztmetszetű fibulatest (erősen ívelt, magasan boltozott), a hosszanti tűtartó és a tűfészek alakítása az előző térdfibuláéhoz hasonló. A tűtartó hosszanti oldalának tagolása itt még erőteljesebben jelentkezik, mint az előző leletnél.

A csuklós zárszerkezetű térdfibulák nagyobb mennyiségben csak Pannoniától délre terjedtek el: a singidunumi térdfibulák esetében a leletek több mint a fele csuklós zárszerkezetű.³⁰ Ezzel összefüggésben önálló típusként először D. Bojovičnál jelentek meg.³¹

A csuklós térdfibulák közül a félköríves fejlapal/gallérral, facettált fibulatesttel, hosszanti, tagolt külső oldalú tűtartóval rendelkező darabok Bojovič 22/1–3. és Petković 19/C változataiba kerültek.³² Ezek a változatok azonban gallér nélküli leleteket is magukba foglalnak. S. Petković az általa elkülönített változatot a 2. század 2. felére – a 3. századra keltezte.³³ A csuklókaros szerkezet Riha szerinti megjelenési idejét tekintve azonban a változat valójában ennél valamivel később, legkorábban a 2. század végén alakulhatott ki.³⁴ Kizárólag a nyíregyházi fibulák párhuzamait tartalmazza Cociș 19a8b változata.³⁵ A daciai csuklós térdfibulák (19a8a–19a8e típusok) a 3. század 1. felére keltezhető leletegyüttesekben bukkanak fel, de S. Cociș feltételezi, hogy már a 2. század 3. negyedében megjelentek.³⁶

A nyíregyházi 369. sír ezüsfibulája együtt fordult elő egy Cociș 19a1 típusú bronz térdfibulával, melynek használatát Cociș Traianustól a 2. század harmadik negyedéig keltezte.³⁷

A térdfibulák esetében ritkán említenek ezüsből készült darabokat. Így például Daciából S. Cocișnak egyetlen ezüsből készítettéről van tudomása (ezt külön altípusként – 19a8e2 – kezeli). Az ezüsből készült fibulák aránya eddig csak a Petković által bemutatott szerbiai fibulák között bizonyult viszonylag magasnak.³⁸ Petković az olyan fibulatípusok kialakulását, amelyeken belül gyakoriak az ezüsből készült darabok (például horgonyfibulák), az ezüsbányák vidékére (*argentariae Pannonicae*: Dél-Pannonia, Felső-Moesia, Északkelet-Dalmatia térsége) helyezi.³⁹ A térdfibulák közül a 19. típus keletkezési helyét ugyancsak az ezüsbányák vidékére lokalizálja, a típuson belül a C változatról – ahova a nyíregyházi csuklós térdfibula is sorolható – feltételezi, hogy Singidunumban gyártották.⁴⁰

A két, szarmata területen előkerült térdfibula a felépítésbeli sajátosságai és anyaguk alapján legnagyobb valószínűséggel Felső-Moesiából származik. Ugyanezt feltételezi Cociș is a Daciában előforduló csuklós szerkezetű térdfibulákról.⁴¹ Nem vethetjük el emellett azt a lehetőséget sem, hogy szarmata készítménnyel van dolgunk. A számos hasonló vonás alapján a két fibula azonos időszakban készülhetett. Keletkezési idejüket a 2. század közepe utáni időszakra, ezen belül is inkább már a század végére helyezhetjük, és valószínűleg legkésőbb a 3. század közepéig lehettek használatban.

²⁴ B/3 változat (MERCZI 2011, 54).

²⁵ ORTISI 2002, 35, további irodalommal.

²⁶ MERCZI 2011, 34.

²⁷ MERCZI 2011, 33.

²⁸ Összetétele: Fe 1,07%, Cu 2,25 %, Zn 0,29 %, Ag 95,9 %, Au 0,28 %, Pb 0,13 %.

²⁹ RIHA 1979, 16.

³⁰ MERCZI 2011, 50–51.

³¹ 22. típus (BOJOVIČ 1983, 58).

³² BOJOVIČ 1983, 58–59; PETKOVIČ 2010, 141–146.

³³ PETKOVIČ 2010, 364.

³⁴ RIHA 1979, 16.

³⁵ COCIȘ 2004, 97.

³⁶ COCIȘ 2004, 97.

³⁷ COCIȘ 2004, 90.

³⁸ 5% (PETKOVIČ 2010, 379).

³⁹ PETKOVIČ 2010, 353.

⁴⁰ PETKOVIČ 2010, 354–355.

⁴¹ COCIȘ 2004, 97.

2.3. Cikádafibula

A cikádafibula az alföldi szarmaták körében nem egyedi jelenség. Masek Zsófia összefoglalása mentesít az alól, hogy részletesen kitérjünk itteni előfordulásukra és kronológiájukra.⁴² Pillanatnyilag nem világos, hogy a nyíregyházi darabot római vagy barbár készítményként kezeljük-e. A provinciális anyag keltezésével kapcsolatban jelenleg nincs egyértelmű álláspont: feltételezések szerint a pannoniai és a britanniai darabok esetleg kapcsolatban állhatnak, és ez esetben a markomann–szarmata háborúk eseményeihez köthető a feltűnésük, azaz a 2. század végétől már számolhatunk velük, azonban ez az elképzelés egyelőre hipotetikus, ahogyan a pannoniai példányok kapcsolata a britanniai darabokkal is.⁴³

Ha az alföldi példányokat nézzük, talán nem tekinthetjük véletlennek, hogy mind az öcsödi, mind a tiszaföldvári, mind a rákóczi falvi szarmata cikádát a 3. századra keltezték, az utolsót ezen belül a század közepére – középső harmadára.⁴⁴ Kérdés, hogy vonatkoztatható-e ez a nyíregyházi darabra is, melynek két – a többitől eltérő – sajátossága, hogy egyfelől ezüstből készült, míg valamennyi további példány bronz, másfelől két darabból öntötték [3. tábla 1]. A tárgy alapját egy olyan fibula alkotja, amely vonalvezetése alapján az elbai germánokhoz köthető, ún. térd alakban meghajlított fibulákkal mutat hasonlóságot,⁴⁵ ezekre azonban nem jellemző a nyíregyházinál látott alsó húrozás. A térd alakban meghajlított fibulákat az 1. század közepétől a késő római korig használták.⁴⁶

A nyíregyházi cikáda alakú lelet alsó oldalán sima öntvény. Figyelemre méltó, hogy két (hasonló alakítású) lemez kapcsán felvetették azt a lehetőséget, hogy gyűrű, illetve díszítő részei lehettek.⁴⁷ Esetünkben nem merül föl kétség, hogy fibuláról van szó, annak ellenére, hogy egészen kisméretű (1,5 cm hosszú). Szintén ezüstből készült kisméretű, 2. századi cikádafibulát közöltek nemrég egy pátyi római sírből, ez azonban önálló zárszerkezettel rendelkezik, és a rovar testének alakítása is eltérő.⁴⁸

A nyíregyházi cikáda együtt került elő a tokba rejtett rugóval készült térdfibulával. A cikádafibula alapját képező térd alakban meghajlított (?) fibula tűtartója a két ezüst térdfibula tűtartójához hasonlóan magasnak tekinthető, ami alapján feltételezhetjük, hogy a cikádafibula azokkal azonos időszakban készült.

A cikádákkal kapcsolatban itt szükséges megjegyeznünk, hogy a nyíregyházi sír egyik aranyozott rézlemeze [1. tábla 5] ugyancsak cikáda alakú. Mint ilyen, elsősorban az átányi kora szarmata együttesre hivatkozhatunk, ahol ugyancsak előfordult hasonló lelet, ott aranyból.⁴⁹ A másik ide sorolható együttes a szentes–nagyhegyi 20. sír,⁵⁰ amelyet a 4. századra keltezhetünk.⁵¹

2.4. A fibulák értékelése

A nyíregyházi sír mindhárom fibulája ritka típust képvisel. Egyértelmű keltezést nem nyújtanak, de leginkább a 3. századra, ezen belül a század első felére, legfeljebb a század közepe tájára gondolhatunk.

A további tárgyak ezt a megállapítást nem cáfolják. Így egyfelől a vödörcsüngőkre kell vetnünk egy pillantást. Ezek általános keltezése nem befolyásolja a fibulák alapján kialakított képet, hiszen – mint arra nemrégiben rámutattunk⁵² – használatuk a legkorábbi horizonttól a hun korig kimutatható. Ugyanakkor a sírban az egyik darab aranyból készült. A Kárpát-medencei szarmata Barbaricumból egyetlen analógiát idézhetünk: az átányi darabot,⁵³ azaz arról a leletegyüttesről van szó, amelyből a nyíregyházi sír cikáda alakú aranyozott rézlemeze analógiája is származik. Ez egészen apró: 0,5×0,9 cm-es, a szarmaták legkorábbi Kárpát-medencei lelethorizontjához, az ún. aranyhorizonthoz tartozik, az 1. század végére, 1–2. század fordulójára keltezhetjük.⁵⁴ A nyíregyházi ennél nagyobb, átmérője 0,8 cm, magassága a füllel együtt 1,2 cm, a palástja 0,9 cm. 24 karátos aranyból készült.⁵⁵

⁴² MASEK 2013, 109–111.

⁴³ KISNÉ–PROHÁSZKA 2002, 117; KYSELA 2002, 22–23.

⁴⁴ MASEK 2013, 118.

⁴⁵ GUPTÉ 2004, 3–4.

⁴⁶ GUPTÉ 2004, 101–104.

⁴⁷ KISNÉ–PROHÁSZKA 2002, 123, 1. kép.

⁴⁸ MERCZI 2019, 43., 57. Kat. 24.

⁴⁹ PÁRDUZ 1941, 20. XXIX. tábla 55, 57.

⁵⁰ PÁRDUZ 1956, 144, XVII. tábla 2–3, 9–12, 17–18, XVIII. tábla 5–6.

⁵¹ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1997, 155.

⁵² ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2017.

⁵³ PÁRDUZ 1941, 20, XXIX. tábla 56.

⁵⁴ Az aranyhorizont keltezésére vonatkozóan lásd ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2006.

⁵⁵ A meghatározást az MTA Atommagkutató Intézetében, Debrecenben Kis-Varga Miklós végezte. Munkáját köszönjük!

A másik tárgy, amelyet a kronológia szempontjából figyelembe vehetünk, a sír edénye. A kétfülű kis edény a kelta kantharosok „utánérzete”. Hasonló jellegű, de a nyíregyházinál (csaknem háromszor) magasabb kivitelű kerámiát Orgoványból publikáltak, Tóth Ambrus szőlőjéből, az 1. sírből.⁵⁶ Ugyanott egy másik, nagyon hasonló edény szórványként került elő. Nem világos, hogy a temető vagy a telep szórványlelete.⁵⁷ A sír kantharosát a vele előkerült római övveretek és csat a 2. század végére – 3. század első felére keltezi.⁵⁸ Ez megegyezik a nyíregyházi sír fibulák alapján becsült keletkezési idejével.

A fibulák melletti további tárgyak alapján valószínűnek tartjuk, hogy a 3. század közepénél későbbi időre nem keltezhetjük a sírt. Kapcsolata az átányi együttesel inkább még korábbi időszak felé mutathat.

2.4. A nyakdísz [5. tábla]

A nyíregyháza–Gyebrás-tanyai lelőhely 153 sírja közül kilencben volt torques (5,9%). A 39. síron kívül mindegyikben egy-egy, így összességében 11 nyakperec fordult elő: egy arany, hét ezüst és három bronz. Maga a torques meglehetősen gyakori ékszertípus a Kárpát-medencei szarmaták körében. Babolcsi Andrea szakdolgozatában 96 lelőhelyről 157 darabot gyűjtött össze.⁵⁹

A nyíregyházi 39. sír kivételes a maga három nyakperecével. Hasonló (három torques) együttes – tudomásunk szerint – ez ideig egyetlen lelőhelyen került elő, nevezetesen Klárafalva–Közszégháza 1. sírjából. 1941-ben itt két temetkezést találtak. Párducz Mihály a minket érdeklő temetkezést a 4. század második felére keltezte a nagyszámú borostyángyöngy alapján.⁶⁰ Az együttes fibulái ennél korábbi, 3–4. századi kelteztést valószínűsítenek.⁶¹

Míg Nyíregyházán mindhárom nyakperec ezüsből készült, a klárafalviak bronzok. Ugyanakkor több hasonlóságot figyelhetünk meg a két temetkezés között. Elsősorban a három fibula előfordulása, másfelől a ruha/nadrág vagy lábbeli gyöngyözése, noha maguk a gyöngyök tipológiailag teljesen eltérő csoportba sorolhatók. A klárafalvi nő nyakdíszéről kevés információnk van, így e tekintetben összevetésre nem alkalmas.

A nyíregyházi három nyakperecet a jobb oldalon egy arany, ún. rugós gyűrű fogta össze. Ahhoz, hogy az egy oldalon összefogott torquesek ne csússzanak szét, vagy föl kellett őket erősíteni egy alapra, vagy a tarkón megkötni a hozzájuk erősített szalagot/szíjat. A felvarrást azért tartjuk valószínűbbnek, mivel sem a gyöngyök, sem a csüngők nem a nyakperecre voltak húzva, hanem közöttük helyezkedtek el.

3. Összegzés

A három fibula együttes előfordulása nem túlságosan gyakori viseleti jelenség a szarmata Barbaricumban, bár példa akad rá. A nyíregyházi temetkezés esetében ismerjük az elhelyezkedésüket, amely egészen egyedi: közvetlenül egymás szomszédságában, középtájon, egy észak–déli vonal mentén kerültek elő, valamennyi a nyaktájéki ékszerek – torquesek, gyöngyök, csüngők – között. Ez alapján nem zárhatjuk ki, hogy a nyakdísz részét alkották.

Összességében egy olyan szokatlan viseleti elemmel állunk szemben, amelyre az alföldi szarmata női viselet elemzése során még nem tért ki a kutatás. Előfordulási gyakorisága kérdéses: jelenleg csak a klárafalvi 1. temetkezés esetében tételezhetünk föl hasonlót. A korszakra jellemző elterjedt sírablások miatt természetesen elképzelhető, hogy elterjedtebb volt ez a viseleti elem, amelyet nevezhetünk akár pektorálnak is. Szélesebb körű viseletre utalhat a nyíregyházi és klárafalvi sír eltérő kronológiája és térbeli távolsága.

Irodalom

BABOLCSI 2004 = Babolcsi A.: *Torquesek a szarmata kori temetkezésekben az Alföldön*. Szakdolgozat. Kézirat. Szeged 2004.

BÖHME 1972 = Böhme, A.: Die Fibeln der Kastele Saalburg und Zugmantel. *Saalburg Jahrbuch* 29 (1972), 5–112.

⁵⁶ SZABÓ 1939, 105, II. tábla 6.

⁵⁷ SZABÓ 1939, 106, 2. kép 3.

⁵⁸ OLDENSTEIN 1976, 193–197, 211–214; HOSS 1967, 57.: A810., 160–161.: B1167–1169., 200.: B1643., 1647.

⁵⁹ BABOLCSI 2004, 107. Köszönjük a szerzőnek, hogy kéziratban lévő munkáját használhattuk!

⁶⁰ PÁRDU CZ 1951.

⁶¹ KULCSÁR 1998, 127, Kat. 84.

- BOJOVIĆ 1983 = Bojović, D.: *Rimske fibule Singidunuma*. [Zbirke i legati/Muzej Grada Beograda 12.] Beograd 1983.
- COCIŞ 2004 = Cociş, S.: *Fibulele din Dacia Romană/The brooches from Dacia Romana*. [Bibliotheca Ephemeris Napocensis 3.] Cluj-Napoca 2004.
- GUPTÉ 2004 = Gupte, O.: *Knieförmig gebogene Fibeln der römischen Kaiserzeit*. [Univeritätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 110.] Bonn 2004.
- HERENDI 2010 = Herendi O.: Kunágota határa. *RKM* (2010), 271.
- HOSS 1967 = Hoss, S.: *Cingulum Militare. Studien zum römischen Soldatengürtel des 1. bis 3. Jh. n. Chr.* Dissertation. Frankfurt am Main 1967.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1997 = Istvánovits E. – Kulcsár V.: Adatok az alföldi szarmaták vallásához és törzsi hovatartozásához. *NyJAMÉ* 37–38:1995–1996 (1997), 153–188.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2001 = Istvánovits, E. – Kulcsár, V.: Sarmatians through the eyes of strangers. The Sarmatian warrior. In: *International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st–5th centuries A. D.* Ed.: Istvánovits, E. – Kulcsár, V. [Múzeumi Füzetek 51.; Jóna András Múzeum Kiadványai 47.] Aszód–Nyíregyháza 2001, 139–169.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2006 = Istvánovits E. – Kulcsár V.: Az első szarmaták az Alföldön. (Gondolatok a Kárpát-medencei jazig foglalásról.) *NyJAMÉ* 48 (2006), 203–237.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2017 = Иштванович, Э. – Кульчар, В.: Ведерковидные подвески в сарматском Барбарикуме Карпатского бассейна (1–5 вв. н. э.). In: *Європейська археологія I тисячоліття н. е. Збірник наукових праць на честь Ліани Васи́лівни Вакуленко*. Ред.: Скиба, А. В. – Горбаненко, С. А. Київ 2017, 51–62.
- JOBST 1975 = Jobst, W.: *Die römischen Fibeln aus Lauriacum*. [Forschungen in Lauriacum 10.] Linz 1975.
- KISNÉ–PROHÁSZKA 2002 = Kisné Cseh J. – Prohászka P.: „Cikádafibulák” a tатаi Kuny Domokos Múzeum gyűjteményéből. *KMMK* 9 (2002), 113–140.
- KYSELA 2002 = Kysela, E.: Zikaden als Schmuck- und Trachtbestandteil in Römischer Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit. In: *Zikaden. Leafhoppers, Planthoppers and Cicadas*. Hrsg.: Holzinger, W. E. [Denisia 4.] 2002, 21–27.
- KULCSÁR 1998 = Kulcsár V.: *A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai*. [Múzeumi Füzetek 49.] Aszód 1998.
- MASEK 2013 = Masek Zs.: Cikádafibulás szarmata sír Rákóczi-falváról. *CommArchHung* 2010–2013 (2013), 101–122.
- MERCZI 2011 = Merczi M.: Térdfibulák Komárom-Esztergom megyéből. *KMMK* 17 (2011), 7–79.
- MERCZI 2019 = Merczi M.: A Páty–Malom-dűlőben feltárt temető római kori fibulái. *StudCom* 37 (2019), 32–71.
- NAGY 2018 = Nagy M.: *A Budapest, XVII. Rákócscsaba, Péceli úti császárkori barbár temető (Kr. u. 2–4. század) I–II*. Budapest 2018.
- OLDENSTEIN 1976 = Oldenstein, J.: Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. *BRGK* 57 (1976), 49–284.
- ORMÁNDY 1996 = Ormándy J.: Szarmata kori sír Felgyőről. *Savaria* 22/3:1992–1995 (1996), 33–36.
- ORTISI 2002 = Ortisi, S.: *Die früh- und mittelkaiserzeitlichen Fibeln. Römische Kleinfunde aus Burghöfe 2*. [Frügeschichtliche und provinzialrömische Archäologie, Materialien und Forschungen 6.] Rahden/Westf. 2002, 9–84.
- PÁRDU CZ 1941 = Párducz M.: *A szarmatakor emlékei Magyarországon I*. [ArchHung 25.] Budapest 1941.
- PÁRDU CZ 1951 = Párducz M.: Szarmata kori leletek Klárafalváról. *ArchÉrt* 78 (1951), 24–25.
- PÁRDU CZ 1956 = Párducz, M.: Beiträge zur Geschichte der Sarmaten in Ungarn im II. und III. Jahrhundert. *ActaArchHung* 7 (1956), 139–182.
- PETKOVIĆ 2010 = Petković, S.: *Rimske fibule u Srbiji od I do V veka N.E.* [Arheološki institut Posebna izdanja Knjiga 50.] Beograd 2010.
- RIHA 1979 = Riha, E.: *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst*. [Forschungen in Augst 3.] Augst 1979.
- SZABÓ 1939 = Szabó K.: Jazyg-szarmata sírok Kecskemét környékén. *FolArch* 1–2 (1939), 100–108.
- TÓTH 2005 = Tóth, E.: Zur Herkunft und Ikonographie der Scheibenfibeln der Keszthely-Kultur. *ZM* 14 (2005), 183–202.

A rare Sarmatian female costume element from the Carpathian Basin

Preventive excavations prior to the construction of motorway M3, west of Nyíregyháza, uncovered a large Sarmatian cemetery in 2005. The excavation revealed that most of the graves had been robbed; grave No. 39 was an exception in this respect. The paper presents the neck ornament found in this grave [Table 2 and 7].

The neckwear was composed of three silver torcs, a golden spring ring, at least five bucket-shaped pendants (one of which was made of gold), and several amber, carnelian, coral and glass beads. It is not clear whether the eight large spherical chalcedony beads were also part of the necklace or they were applied to button up the dress. The function of the three fibulae lined up above the torcs is not clear either.

The fibulae served as a key for dating the grave. One of them was probably a box fibula which collapsed, so it was unsuitable for dating. The knee fibulae made of silver are rare; in the cemetery of Nyíregyháza two such pieces were found [Table 5]. The two fibulae most likely derived from Upper Moesia based on their structure and material. Both were produced after the mid-2nd century, most likely at the end of the century, and were probably used as late as by the mid-3rd century.

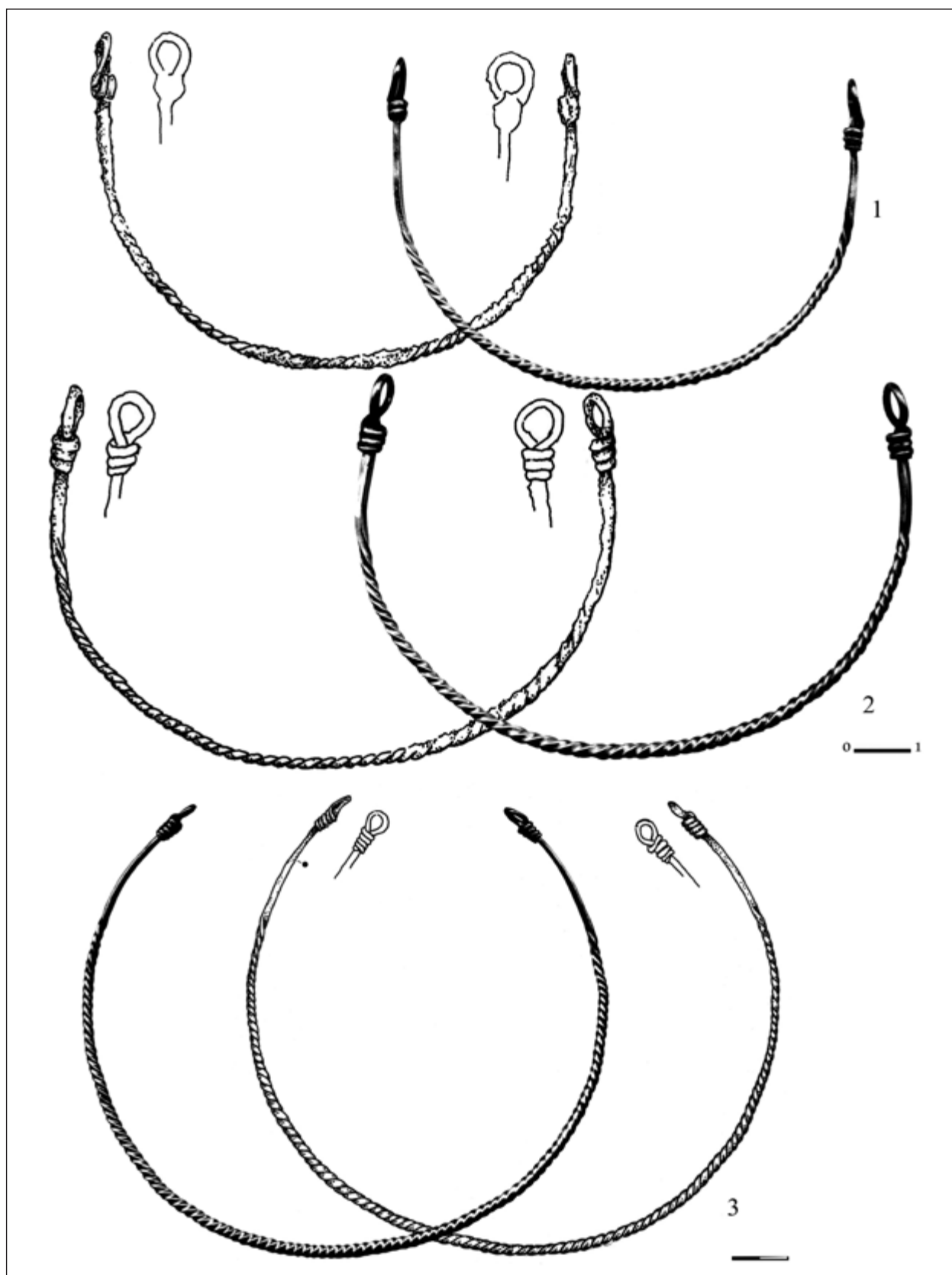
The third fibula of the Nyíregyháza grave is a cicada. It differs from other pieces from the Great Hungarian Plain in the Roman period, since it was made of silver and casted in two pieces [Fig. 4]. The underlying knee-bent fibulae were in use from the mid-1st century to the late Roman period. Based on its shape, it can be linked to the Elbe Germans; it shows similarities to the so-called fibulae bent in the knee, but without a lower cord.

All three fibulae of the Nyíregyháza grave represent a rare type. They do not provide a clear chronology, but refer to the 3rd century, especially to the middle part. The rest of the finds do not contradict to this dating either.

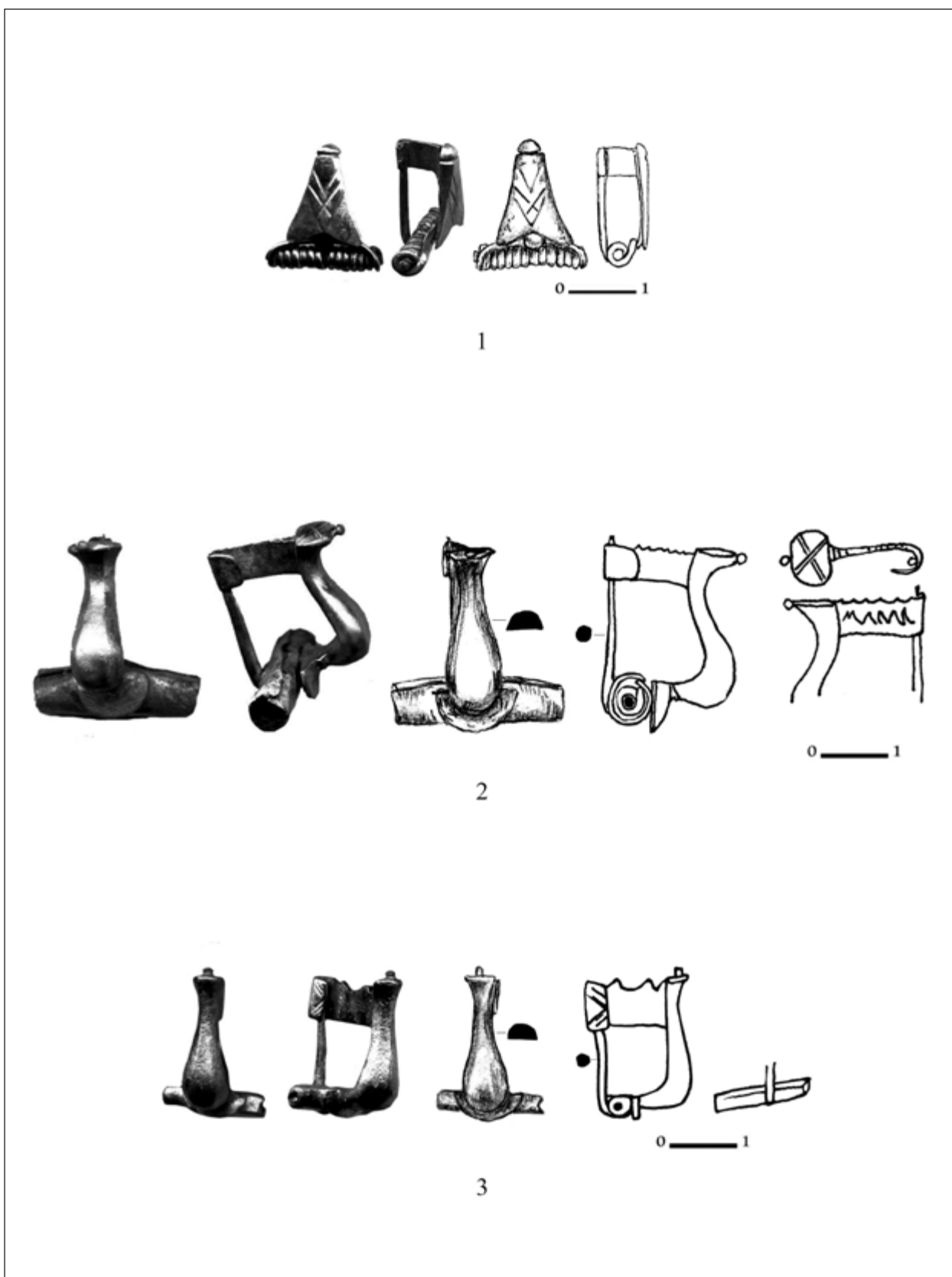
Grave No. 39 from Nyíregyháza contained an item of the Sarmatian women's clothing, a pectoral, which is unusual on the Great Hungarian Plain, and has not been analysed by researchers yet. A similar wear can be assumed only in the case of grave No. 1 in Klárafalva. However, since a significant number of the graves from this period have been robbed, it cannot be excluded that this costume item, which can be called a pectoral, was more widespread than it seems now. The difference in the dating and the spatial distance between the Nyíregyháza and Klárafalva graves might indicate a wider range of use.

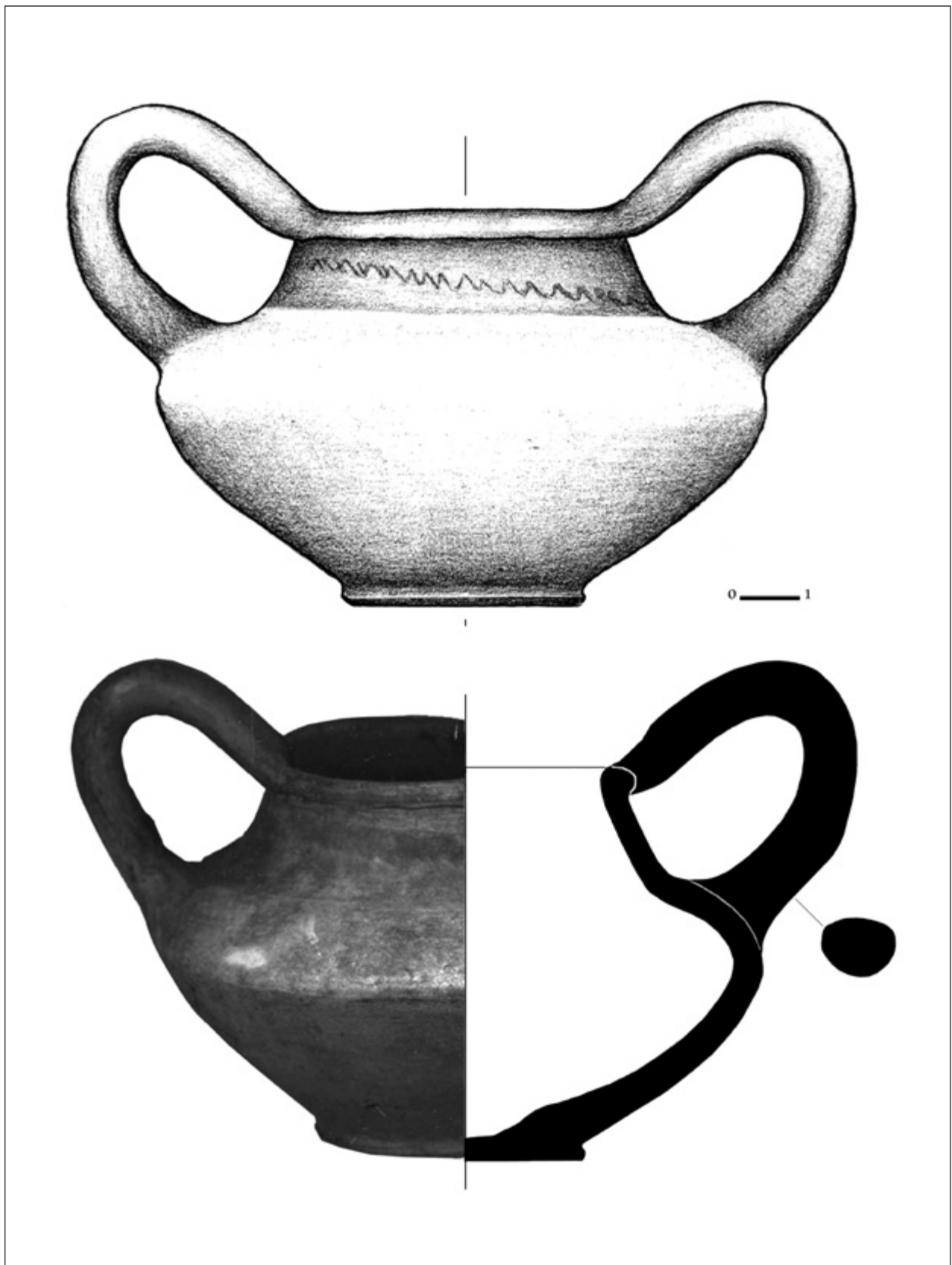
1. tábla: 1–2.: A Nyíregyháza–Felsősim, Gyebrás-tanyától ÉK-re lévő (M3/161.) lelőhely 39. sírja;
3–10.: A 39. sír leletei; 11.: A 39. sír részlete

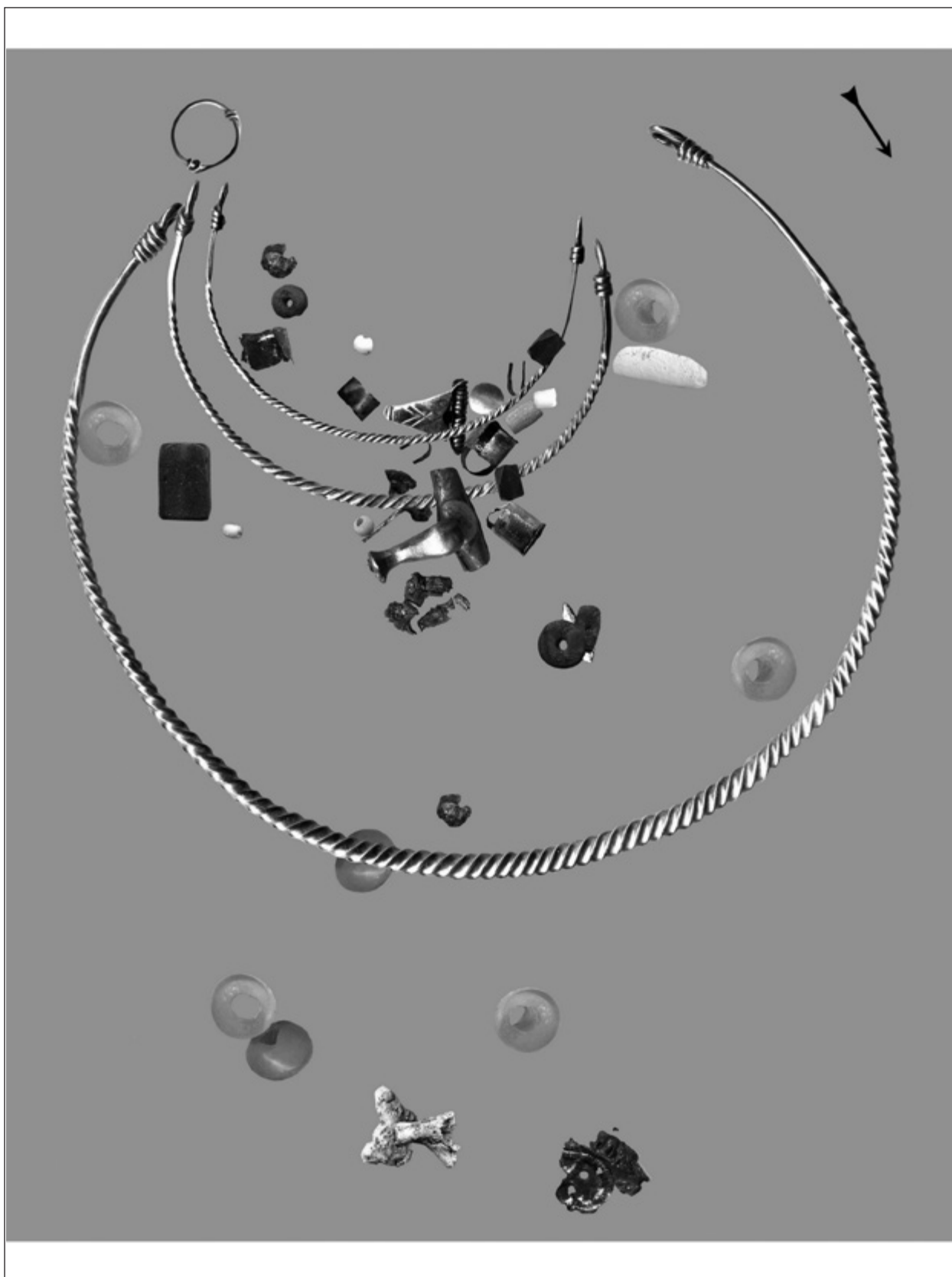
2. tábla: A Nyíregyháza–Felsősim, Gyebrás-tanyától ÉK-re lévő (M3/161.) lelőhely 39. sírjának három nyakperece

3. tábla: Nyíregyháza–Felsősimasima, Gyebrás-tanyától ÉK-re lévő (M3/161.) lelőhely. 1.: A 39. sír ezüst cikádafibulája; 2.: A 39. sír ezüst térdfibulája; 3: A 369. sír ezüst térdfibulája

4. tábla: A Nyíregyháza–Felsősim, Gyebrás-tanyától ÉK-re lévő (M3/161.) lelőhely 39. sírjának edénye

5. tábla: A Nyíregyháza–Felsősim, Gyebrás-tanyától ÉK-re lévő (M3/161.) lelőhely, a 39. sír nyakdíszéhez tartozó leletek elhelyezkedése